

חופש הביטוי

הזכות לחופש הביטוי נתפשת כאחת מזכויות האדם הבסיסיות ביותר. בעת שבה גוברים ומעמיקים חילוקי הדעות בחברה נעשית היא לאחת הזכויות השנויות ביותר במחלוקת. לכאורה קל לאפשר לזולת זכות להבעת דעה, תוך כדי שמירת הזכות להגביל מעשים, שכן מלים אינן נחשבות הרבה. אולם אנו יודעים, שמעשים מושפעים מרעיונות ומאמונות המובעים במלים. זהו חלק ממותר האדם והחברה האנושית. חופש הביטוי אינו נעדר תוצאות.

וולטיר אמר כי הוא מוכן ליהרג על זכותו של אדם לומר גם את הדברים שעלים אין הוא מסכים; במלים אחרות, קיום חופש הביטוי חשוב לו יותר משיושמעו דברים נכונים ומועילים בלבד. שאלת ההיקף הראוי של חופש הביטוי היא, במובן מסוים, השאלה על ההצדקות לאמירה מעין זו. מדוע חשוב שיתקיים חופש ביטוי, אף אם אנו ערים לכך כי להתבטאויות מסוכנות או מזיקות עלולה להיות השפעה מזיקה? ומה בכל זאת צריכים להיות גבולותיו של חופש זה, אם יש כלל מקום להגבילו?

ציודקי חופש הביטוי

הטעמים לחשיבותו של חופש הביטוי, כמו לגבי ערכים רבים, הם רבים ומגוונים. ריבוי טעמים זה מסביר מדוע יש לדיון בחופש הביטוי ממדים או הדגשים שונים בהקשרים שונים: תרומתו של חופש הביטוי לגילוי האמת תצדיק היקף שונה של הגנה עליו מאשר תרומתו לפיתוח אישיותו של היחיד או לתקינותו של משטר דמוקרטי אחראי.

בהמשך לדיון בחירות כללית ובתופש הדעה, שהוצג בפרקים הקודמים, אפתח בטעם הקשור בעיקר לפרט, אף כי ייתכן שאין הוא בעל החשיבות הרבה ביותר בהקשר זה. קשה מאוד לאפשר לפרט אוטונומיה ומימוש עצמי ללא מתן ביטוי עצמי מלא ככל האפשר לדעותיו, לרגשותיו ולהעדפותיו. מה שיוצר ואומר אדם הוא חלק חשוב של אישיותו. קשה לתת הכרה מלאה לחשיבות של גיבוש דעה עצמאית, אם אין נותנים לאדם יכולת לחלק את דעותיו עם אחרים. הדחקה, העלמה או השתקה של מה שרוצה אדם להגיד פוגעות ביכולתו לפתח את אישיותו. חופש ביטוי, כעיקרון, יביא לצמיתתם של אנשים בריאים ושלמים.

חופש הביטוי הוא אינטרס של פרטים וגם, כמובן, אינטרס של החברה המבקשת לחזק את פרטיה. קיימים אינטרסים חברתיים ישירים בהבטחת משטר של חופש ביטוי. ראשון בהם, מבחינה היסטורית ואולי גם מבחינת החשיבות, הוא הרצון להגיע לאמת. תרומת חופש הביטוי לגילוי האמת אינה ברורה ומוסכמת. יש ויכוחים רבים בשאלה, אם ניתן כלל לדבר על "אמת" לגבי תיאורים של העולם ובוודאי לגבי אידאלים מוסריים ופוליטיים. נוכל לוותר על המחלוקת המטאפיסית הזאת ולשאול בפשטות: האם ניתן לזהות באופן מוסכם את האמונות והקביעות שאליהן רצוי להגיע? ואם הסכמנו עליהן, כיצד עוזר לכך חופש הביטוי? בהקשר זה אפשר להציג

את הדימוי של "שוק חופשי" של רעיונות שבו שוררת תחרות, והרעיון הנכון, האמיתי או הטוב - מנצח. גם בתחום הכלכלי אין הסכמה על כך שהאפשרות הטובה מכולן היא המנצחת בשוק החופשי. לגבי שני התחומים הללו נטען, כי אין בנמצא "שוק חופשי", וכי יש הטעה ממשית בניסיון לשחזר תוצאות של שוק כזה במציאות האנושית המוכרת לנו. במעשי רדיפות ודיכוי ניתן לגרום לכך שרעיונות נכונים יושתקו או ייזנחו, ואין ודאות כי הזוכה במאבק רעיוני הוא הרעיון הנכון.

למרות הקשיים הרבים שמעורר הדימוי של שוק חופשי ברעיונות המבטיח את גילוי האמת, נראה כי דבר אחד הוא נכון וחשוב: אם נחשף אדם לשורה של דעות ושל טיעונים המבססים אותן, הסיכוי שיברור לו מתוכן דעה שקולה וטובה טוב משיהיה ללא האפשרות לבחור בין דעות שונות. מצב חברתי שבו אנשים נחשפים לעמדה אחת בלבד, לדעה "מטעם", מקטיף את הסיכוי שלהם להטיל ספק בדעה זאת. לעומת זאת, תחושה של ריבוי מקורות מידע וריבוי דעות מגבירה את התקווה לבחירה כלשהי ולניצחונה בטווח הרחוק. נראה לי, שתרומת חופש הביטוי להשגת האמת אינה מצטמצמת בקיום שוק חופשי של רעיונות. השקר הוא אויב אחד של האמת, אבל אויב אחר שלה, מאיים לא פחות, הוא תפישת דבר כמובן מאליו. חופש ביטוי לדעות בלתי-מקובלות מונע, או לפחות מקשה, להחזיק בדעה כמובנת מאליה באורת דוגמת. חופש ביטוי מחייב אותנו, לפחות מפעם לפעם, להתמודד עם הדעות, הנימוקים והתחושות של אנשים החושבים אחרת. נוכחות אלה החושבים אחרת והצורך לענות ולהסביר להם את דעתנו הם גורמים חשובים לביסוס אמונה. בנקודה זו אנו חוזרים למישור הפרט: אדם חייב לא רק לא להילחם במתנגדים לדעותיו, אלא להיפך - לעודד התנגדות כזו. תוך כדי התמודדות עימה יוכל לבדוק את דעותיו, לעתים אף ישנה אותן; וגם כאשר יתמיד להחזיק בעמדותיו הקודמות - יגיע בדעותיו לעמדה מוצקה, מבוססת וחזקה יותר.

הטיעון החשוב השלישי לחופש ביטוי מיוחד לדמוקרטיה. השיטה הדמוקרטית מחויבת לדיון כדרך לקבלת הכרעות ומחויבת לשיתוף של הפרטים בחברה בקבלת ההכרעות, לסיפוק הזדמנות לפרטים לשכנע את זולתם בחברה שפתרוניתיהם, או דעותיהם, טובים יותר. שני מאפיינים אלה של משטר דמוקרטי מחייבים חופש ביטוי. יתרה מזו, בחברות גדולות אין הדמוקרטיה יכולה להיות ישירה, שהרי אי-אפשר לקיים משאל-זם בכל עניין ועניין. הדמוקרטיה היא על פי רוב ייצוגית. יש להבטיח כי תהיה לבוחרים הזדמנות יעילה לדעת מה עושים נציגיהם בשםם כדי שיוכלו להחליט אם להפקיד בידיהם את השלטון בבחירות הבאות. על מנת לשמור על יעילותה של הזכות לדעת אנו זקוקים הן לנגישות אל המידע הנוגע לממלאי תפקידים ציבוריים והן לחופש ביטוי, שיאפשר את הפצת המידע הזה, גם כאשר אין הוא נעים לממלאי התפקידים השלטוניים. אין להעלות על הדעת דמוקרטיה תקינה ללא חופש ביטוי פוליטי, ללא חופש שכנוע פוליטי וללא חופש לקבל מידע ולהפיץ מידע בדבר תיפקודם של בעלי המשרות הנבחרים. הדמוקרטיה קשורה בחופש הביטוי באופן כמעט מושגי: משטר המגביל באופן משמעותי את חופש הביטוי איננו דמוקרטי.

המרכיב האחרון של הציוד לחופש הביטוי קשור גם הוא לערך חברתי: חופש ביטוי מסייע לשינויים בדרכי שלום. הדבר בולט בדמוקרטיה, אולם נכון גם לגבי צורות משטר אחרות. בחברה שיש בה חופש לבטא ספקות וביקורת (ולעתכונן לשינוי בדרכי שלום) יש סיכוי לחולל את השינויים בדרך של שכנוע הדדי. מצב של דיכוי והשתקה של ביקורת עלול להביא להימנעות

משינויים גם כאשר הם רצויים. כאשר המצב הולך ונעשה קשה, עלול הדיכוי לגרום להתארגנות למאבק בדרך של מהפכה או התנגדות אלימה. פתרונות אלימים מזמינים פגיעה חמורה בסדר החברתי ובזכויות האדם הבסיסיות לחיים ולביטחון אישי. כדוגמה מצוינת לכך ישמשו הדרכים השונות שבהן חלו התמורות במזרח אירופה: יש ארצות שהשינויים התאפשרו בהן משום שניתן מקום לחופש הביטוי, לחופש המחאה ולתרגום של חופש המחאה לשינוי; ויש, כפי שאירע ברומניה, שתגובת השלטון לביטויי מחאה התחלתיים היתה אלימה, והשינוי חייב מהפכה אלימה שגבתה מחיר כבד מאוד בדמים וברכוש.

ארבעה ציודקים שונים אלה אכן מסבירים את החשיבות והמרכזיות של חופש הביטוי. ניתן לחדד את תרומת חופש הביטוי לאידיאלים אישיים ותברתיים בניסוי מחשבה, שבו נשאל איך ייראו חיינו ללא חופש כזה. נראה, כי העדר חופש ביטוי עלול לגרום לכך שנחיה בשקר מוסכם. סביר להניח, כי העדר חופש ביטוי יביא לטאטוא אל מתחת לשטיח של בעיות חשובות כשהן קשות במיוחד. מצב זה מחליש את יכולתנו להמציא להן פתרונות אמיתיים, שכן ההשתקה אינה מסלקת אותן. העדר מודעות ורגישות לבעיות עלול להביא תוצאות קשות, אולם הוא מבטא גם פגם, העומד בפני עצמו, בתפישתנו את החיים הראויים.

מעמדו של חופש הביטוי

מובן אפוא כי חופש הביטוי הוא אכן ערך חשוב ומרכזי לפרט ולחברה. נשאלת עתה השאלה הקשה: כיצד יש לנהוג כאשר חופש הביטוי מתנגש עם זכויות או ערכים אחרים? יש הטוענים, כי חופש הביטוי חייב להיות זכות מוחלטת הגוברת בכל מקרה של התנגשות בין זכויות, עמדה זו מבוססת על ההכרה בחשיבותו של חופש הביטוי ועל ההכרה בכך שלעתים קרובות יש למימשל - הממונה על אכיפת החוק - אינטרס של ממש בהשתקת מחלוקות ובהעלמת עובדות בלתי-נעימות. לפיכך קיים חשש, כי פתח חוקי להשתקת דיבור עלול לשמש לרעה, וכי יסוכלו תפקידי חופש הביטוי. הדרך היחידה, לפי עמדה זו, להגן על חופש הדיבור באופן יעיל היא לתת לו מעמד מוחלט. טיעון זה לטובת חופש הדיבור (שיש לו מקום גם לגבי זכויות אחרות) הוא טיעון מסדר שני: המחזיקים בו מודים כי פגיעתו של ביטוי הינה לעתים בלתי-מוצדקת (בסדר הראשון), אולם סוברים כי מקרים אלה אינם רבים ופגיעתם קטנה. לעומת זאת הם מאמינים, כי קיום הגבלות חוקיות על חופש הביטוי יביא למקרים רבים שבהם ייאסר ביטוי מוצדק, או אף למקרים שבהם יהססו אנשים מלהשמיע דברים שחשוב כי יושמעו ("האפקט המקפיא"). הנזק שיגרום מצב זה הוא גדול מאוד. בסופו של דבר, כך טענתם, מוטב לשאת בנזק של פגיעות קלות על ידי ביטוי, מאשר להעניק הכשר לנזקים מרחיקי הלכת של ניסיון משפטי לאזן בין האינטרסים.

טיעון זה, שהוא כאמור, טיעון מסדר שני, בנוי על כמה הנחות, ובהן הנחות הנוגעות לחומרת הנזק ולשכיחות השימוש לרעה בשני המצבים: כאשר חופש הביטוי מוגבל וכאשר הוא מוחלט. רוב המלומדים והמומחים סבורים, כי אין זה נכון לאמץ את הטיעון ה"מוחלט" באופן גורף. עמדה זו מבוססת על כך שבמקרים מסוימים יכולים נזקיהם של ביטויים להיות מרחיקי לכת ושיטתיים. מצד שני, הניסיון מורה כי לא הגבלה זהירה היא הפותחת פתח לגאות של פגיעות בלתי-מוצדקות

בחופש הביטוי. ואכן, בכל שיטות המשפט נוקטים פתרונות של איזונים, אם כי סוג השקלול והפתרון שאומץ שונים ממדינה למדינה.

לא נוכל, במסגרת שיחה בודדת, לתאר את המצב בנושא זה במשפט בישראל. חלק מן ההתנגשויות הטיפוסיות יידונו בפרקים אחרים (כגון בדיון בזכות לכבוד ובדיון בהתנגשות בין חופש הביטוי לבין הזכויות לשם טוב ולפרטיות). נסתפק בכך שנציין, כי לגבי נושאים אחדים נעשה השקלול על ידי המחוקק, ובחלק אחר הוא פותח על ידי בית-המשפט. לישראל מסורת מפוארת של הגנה על חופש הביטוי, בעיקר באמצעות פסיקת בית-המשפט העליון. גם בתחום חשוב זה ניכר הבדל גדול בין המיגזר היהודי לבין המיגזר הערבי, בין דעות "מרגיזות" מכל הסוגים מצד אחד לבין דעות הנתפשות כאיום על קיום המדינה וביטחונה מצד שני. העיקרון המנחה הוא חתירה לאיזון בין הזכות לחופש הביטוי (וזכות הציבור לדעת) לבין ערכים אחרים. במקרים של ספק נראה כי נכון להעדיף את חופש הביטוי. אולם כאשר אין ספק שהפגיעה בערכים אחרים היא וודאית וקשה, בעוד היתרונות לחופש הביטוי מוטלים בספק ומידת ההצדקה לפגיעה נמוכה - ראוי להגביל את חופש הביטוי ולהגן על הערכים המתנגשים עימו.

נציג לדוגמא את ההתנגשות בין חופש הביטוי לבין ביטחון המדינה. אין כמעט חולקים על כך, שאסור לאפשר פרסום חופשי של מידע על תנועות הצבא ועל ההצטיידות הצבאית של מדינה השרויה במצב ביטחוני קשה או במצב מלחמה. מאידך ידועה נטייתם של שלטונות הביטחון להשתמש בסמכות הצנזורה, אם היא מסורה בידיהם, לצורך "צנזורה פוליטית". ההגבלה אינה חלה רק על דיווחים המספקים מידע צבאי, אלא גם על דיווחים שערכם הצבאי אינו ברור לגמרי, אבל יש להם השפעה פוליטית. מחלוקת בעניין זה התגלעה סביב הפרסומים לגבי החקירה בפרשת "אוטובוס 300" מחלוקת אחרת, טעונה מאוד, נסבה אודות הדיווחים ממלחמת של"ג. לא היתה מחלוקת בין העיתונאים לבין הצבא על כך שאסור לדווח על תנועות הצבא, אך התגלעה מחלוקת בשאלה, אם יש מקום לדווח על תוצאות הפעילות המבצעית של צה"ל. עיתונאים טענו, כי תוצאות הפעילות המבצעית של צה"ל כשלעצמן אינן עוד בבחינת עניין צבאי. הצנזור לעומתם נטה לפסול דיווחים בנושאים אלה בטענה כי הם פוגעים במוראל ובסיכויי ההצלחה הצבאית.